

Παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας: Η περίπτωση «έφηβης μητέρας» με νοητική αναπηρία και σεξουαλική κακοποίηση

Μαρία Δροσινού Κορέα

Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

drossinou@hotmail.com

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει την προοπτική από τη συνάντηση του τρίπτυχου εννοιών που αναφέρονται στο φύλο, στην αναπηρία και τη σεξουαλικότητα εντός και εκτός της οικογένειας. Τα αφηγήματα εκπαίδευσης στον κινηματογράφο επιχειρούν να κατανοήσουν την ταυτότητα που δηλώνεται μέσω της διδασκαλίας κοινωνικών δεξιοτήτων σε παιδιά και νέους με ιδιαιτερότητες, με ορισμένες ταινίες παρατηρώντας τη δυνατότητα εφαρμογής της παιδαγωγικής μεθοδολογίας παρατήρησης των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών, διατρέχοντας ατομικές ιστορίες ανθρώπων σε εκτεταμένες χρονικές περιόδους της ζωής τους. Η μελέτη μας, λοιπόν επικεντρώνεται σε ορισμένη περίπτωση έφηβης με νοητική αναπηρία που έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση από τον πατέρα της. Η μητέρα της, την αποκαλούσε με το παρατσούκλι, «Μονάκριβη», “Precious”, επειδή είχε μοναδικά «κρυφά» ταλέντα, τα οποία σιωπηρά αναγνώριζε αλλά και επικροτούσε, όταν συναινούσε με τις σεξουαλικές συνευρέσεις της κόρης της με τον σύζυγο και πατέρα. Προκειμένου να κατανοηθεί η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας της δεκαεξάχρονης μαθήτριας που φοιτά σε ειδικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και η αναγκαιότητα εφαρμογής του προγράμματος παρεμβάσεων [Π] ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης [ΕΑΕ] χρησιμοποιήθηκε το παιδαγωγικό εργαλείο ΣΑΔΕΠΕΑΕ. Με βάση αυτό το σκεπτικό, διερευνήθηκαν οι θετικές πτυχές της νοητικής αναπηρίας στη νεαρή προσεγγίζοντας την παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης. Ακόμη εξετάστηκε η «ελλειμματική» παιδαγωγική κουλτούρα αναφορικά με τη νοηματοδότηση της σεξουαλικής κακοποίησης και την προβλεψιμότητα στη συμπεριφορά των παιδιών και των νέων. Συμπερασματικά, η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας [Α] συσχετίζεται με την οικογένεια και με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, τη θέση του ατόμου με νοητική αναπηρία στη σχολική τάξη, την κατανόηση των κανόνων που διέπουν την ένταξη στην παρέα των συνομηλίκων ακόμη και αν έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη ομάδα. Η στοχευμένη, ατομική δομημένη διαφοροποιημένη διδασκαλία ένταξης προσφέρεται στην εκπαίδευση των κοινωνικών συναλλαγών του, παρωθώντας το άτομο να αναλάβει ενεργούς ρόλους για τη ζωή του.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαίδευση, Γυναίκα, Νοητική Αναπηρία, Σεξουαλική Κακοποίηση, Κινηματογράφος.

1. Εισαγωγή

Το τρίπτυχο των εννοιών φύλο, αναπηρία και σεξουαλικότητα εξετάζονται στο αφήγημα της νοητικής αναπηρίας στην κινηματογραφική ταινία «Μονάκριβη», “Precious” (Ντάνιελς, 2009). Συχνά, η αναπηρία αναφέρεται σε παιδιά με αντικοινωνική συμπεριφορά που πολλές φορές θεωρούνται «άρρωστα» από την κοινωνία (Winnicott, 2018). Η συμπεριφορά αυτή έχει τις ρίζες της στο οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού και στον κακοποιητικό τρόπο που μεγαλώνει. Η εικόνα που αναπτύσσει ένα τέτοιο παιδί, όπως η «Μονάκριβη», “Precious”, δεν είναι αποδεκτή από τον κοινωνικό περίγυρο. Η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας της δεκαεξάχρονης μαθήτριας που φοιτά σε ειδικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Νόμος 3699, 2008) καθώς και η αναγκαιότητα εφαρμογής του προγράμματος παρεμβάσεων [Π] ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης [ΕΑΕ] προσεγγίζονται με το παιδαγωγικό εργαλείο ΣΑΔΕΠΕΑΕ. Σε αντίθεση με αυτό που πιστεύουν οι περισσότεροι, οι κοινωνικοί κανόνες ορίζουν τον εξωτερικό κόσμο, την τάξη στο σχολείο, την οικογένεια, αλλά και στην ίδια την κοινωνία (Winnicott, 1976). Η πολυπολιτισμική θεώρηση της συμπερίληψης παρέχει ασαφή

δεδομένα για το περιεχόμενο του τρίπτυχου των εννοιών φύλο, αναπηρία και σεξουαλικότητα σύμφωνα με την Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες (Νόμος 4074, 2012). Έτσι, το φυσιολογικό παιδί, με τη βοήθεια που δέχεται από το οικογενειακό του περιβάλλον κατά τις πρώιμες φάσεις, αναπτύσσει την ικανότητα να ελέγχει τον εαυτό του, να κατανοεί το περιεχόμενο των συναισθηματικών ορίων που διέπουν τις κοινωνικές συναλλαγές. Το αντικοινωνικό άτομο, συχνά πιστώνεται ως άρρωστο, δηλώνοντας τα συναισθηματικά ελλείμματα στα πρώιμα παιδικά χρόνια όπου το παιδί δεν μπόρεσε ν' αναπτύξει ένα καλό «εσωτερικό περιβάλλον», για να παίξει, να μελετήσει και να εργαστεί (Winnicott, 1999). Συνεπώς, αν ένα παιδί δεν έχει δεχτεί αγάπη, στοργή και ασφάλεια από την οικογένειά του, είναι πολύ πιθανόν να δυσκολεύεται να κατανοήσει το γλωσσικό περιεχόμενο των κανόνων και να οδηγηθεί σε μη αποδεκτή κοινωνικά συμπεριφορά. Με τη βοήθεια της ψυχοθεραπείας, την παροχή ενός δυνατού και σταθερού περιβάλλοντος με προσωπική φροντίδα και αγάπη είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί η παραβατική συμπεριφορά (Winnicott, 2018) της απελπισμένης, χωρίς μέλλον, νεαρής αφροαμερικανίδας (Ντάνιελς, 2009) που έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση.

2. Συνοπτική περιγραφή της ερευνητικής μελέτης

Η νοητική αναπηρία (NA), ορίζεται συχνά ως μειωμένη ικανότητα κατανόησης νέων ή σύνθετων πληροφοριών γνωστή ως νοητική καθυστέρηση και σηματοδοτείται με σημαντικούς περιορισμούς στη μάθηση και εφαρμογή νέων δεξιοτήτων (American Psychiatric Association, 2013). Η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας αναγνωρίζει τις δυσλειτουργίες στις κοινωνικές συναλλαγές τους ατόμου με τους άλλους που ξεκινούν πριν από την ενηλικίωση και διαρκούν σε όλη τη ζωή του. Η νοητική αναπηρία εξαρτάται από τις συνθήκες υγείας, τις βλάβες, αλλά και από τον βαθμό, στον οποίο οι περιβαλλοντικοί παράγοντες υποστηρίζουν την ενσωμάτωση και την πλήρη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία. Πρόκειται για μια γενικευμένη νευροαναπτυξιακή διαταραχή που χαρακτηρίζεται από λειτουργικούς περιορισμούς στην προσαρμοστική συμπεριφορά. Η νοητική λειτουργία ορίζεται με τη γενική ψυχική ικανότητα, στη νοημοσύνη, την εργαζόμενη μνήμη, τη μάθηση, τη συλλογιστική, την επίλυση προβλημάτων. Η προσαρμοστική συμπεριφορά δηλώνεται με τη συλλογή εννοιολογικών, κοινωνικών και πρακτικών δεξιοτήτων που μαθαίνονται και εκτελούνται από τους ανθρώπους στην καθημερινή τους ζωή με την ομιλία, τη γραφή, την ανάγνωση, τη χρήση χρημάτων, τηλεφώνου, τη μετακίνηση σε μέσα μεταφοράς, τη σεξουαλική συμπεριφορά (Χρηστάκης, 2012). Η νοητική αναπηρία επηρεάζει περίπου το 2 έως 3% του γενικού πληθυσμού. Το 75-90% των ατόμων καταγράφεται με ήπια νοητική αναπηρία. Το αφήγημα είναι βασισμένο στο βιβλίο «Push» της Sapphire η «Μονάκριβη» που στα ελληνικά κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Καστανιώτη (Sapphire, 2010). Στην ταινία, η Κλαρίς Πρέσιους Τζόουνς, είναι μια αναλφάβητη δεκαεξάχρονη, αόρατη παρά το υπερβολικό σωματικό βάρος. Αόρατη για τον πατέρα της, που τη βιάζει, και τη μητέρα της, που την κακοποιεί σωματικά βιώνοντας μέγιστη ενδοοικογενειακή βία. Για το κράτος, την αντιμετωπίζει σαν μια ακόμα χαμένη περίπτωση του Χάρλεμ που δηλώνεται με το τρίπτυχο «γυναίκα, αφροαμερικανή και νοητικά ανάπηρη». Η σεξουαλική κακοποίηση αποκρύπτεται συστηματικά, μέχρι που η Πρέσιους, μένει έγκυος από τον πατέρα της στο δεύτερο παιδί.

Η συνάντηση της με την προοδευτική και αποφασισμένη καθηγήτρια είναι καθοριστική. Αυτός ο σημαντικός άνθρωπος τη μαθαίνει να γράφει για τη ζωή της, αλλά ακόμη τη μαθαίνει πώς να την κάνει για πρώτη φορά δική της. Η δασκάλα της ήταν η συγγραφέας του βιβλίου Σάφαιρ γεννημένη στην Καλιφόρνια που μεγάλωσε σε στρατιωτικές

βάσεις στην Καλιφόρνια και στο Τέξας και δίδαξε ανάγνωση και γραφή σε έφηβους και ενήλικες στο Χάρλεμ, το Μπρούκλιν και το Μπρονξ για οχτώ χρόνια. Το αφήγημα αναφέρεται στον φριχτό, βίαιο, απάνθρωπο κόσμο του Χάρλεμ, όπου ζει η νεαρή, αγράμματη, υπερβολικά χοντρή, έφηβη Κλαρίς Τζόουνς.

3. Αναγκαιότητα της ερευνητικής μελέτης και σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση προγενέστερων ερευνών

Σύμφωνα με το DSM (American Psychiatric Association, 2013) και ICD, πρέπει να πληρούνται τρία κριτήρια για τη διάγνωση της νοητικής αναπηρίας [α] κάτω του μέσου όρου νοητική λειτουργία, [β] περιορισμοί σε δύο ή περισσότερους τομείς προσαρμοστικής συμπεριφοράς σε πολλαπλά περιβάλλοντα, όπως επικοινωνία, δεξιότητες αυτοβοήθειας, διαπροσωπικές δεξιότητες και [γ] στοιχεία ότι οι περιορισμοί έγιναν εμφανείς στην παιδική ηλικία ή στην εφηβεία. Η διάγνωση απαιτεί πλήρη αξιολόγηση της νοημοσύνης και της προσαρμοστικής συμπεριφοράς από διεπιστημονική ομάδα ειδικών επιστημόνων όπως είναι οι ψυχολόγοι, οι ειδικοί παιδαγωγοί, οι παιδοψυχίατροι, και άλλοι εξειδικευμένοι επιστήμονες στα θέματα της ΝΑ. Σύμφωνα με τον Χρηστάκη (2011: 155-214) η μέτρια και η σοβαρή νοητική αναπηρία διαγιγνώσκονται νωρίς, ενώ η ήπια νοητική αναπηρία γίνεται εμφανής στο δημοτικό σχολείο λόγω μαθησιακών δυσκολιών. Η διάγνωση της νοητικής αναπηρίας δε βασίζεται μόνο σε αριθμητικούς υπολογισμούς και βαθμολογίες δεικτών νοημοσύνης, αλλά λαμβάνει υπόψη την προσαρμοστική λειτουργία ενός ατόμου με την μεθοδολογία παρατηρήσεων των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών.

Εικόνα 1. Εκτίμηση νοητικού δυναμικού με σταθμισμένες ψυχολογικά κλίμακες.

Τα πιο γνωστά τεστ νοημοσύνης περιλαμβάνουν την κλίμακα Wechsler για παιδιά και εφήβους και ενήλικους την κλίμακα Stanford-Binet, την κλίμακα Kaufmann και τις μήτρες του Raven. Ειδικότερα, οι κλίμακες νοημοσύνης Wechsler αποτελούνται από λεκτικές και πρακτικές κλίμακες μέτρησης δεξιοτήτων (Παρασκευόπουλος & Herbert, 2013: 526-555). Η χορήγησή τους είναι εξατομικευμένη και, ουσιαστικά, παρέχουν το «νοητικό προφίλ» του εξεταζόμενου. Σύμφωνα με αυτό, σημειώνεται η κλίμακα νοημοσύνης WAIS-III (Wechsler Adult Intelligence Scale) κατάλληλη για τη μέτρηση της νοημοσύνης των ενηλίκων, η κλίμακα νοημοσύνης WISC-III (Wechsler Intelligence Scale for Children) κατάλληλη για τη μέτρηση της νοημοσύνης παιδιών και εφήβων (6-15 ετών).

Η αναγκαιότητα της ερευνητικής μελέτης τεκμαίρεται στη βάση προγενέστερων ερευνών αναφορικά με την αξιολόγηση της ποιότητας της προσαρμοστικής συμπεριφοράς με τη μεθοδολογία παρατήρησης των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών (Αβραμίδης & Καλύβα, 2006: 219-271).

Η άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση (Δροσινού-Κορέα, 2017: 383-463) σε ορισμένες δεξιότητες που είναι σημαντικές για το εννοιολογικό τρίπτυχο φύλο, νοητική αναπηρία και σεξουαλικότητα, πραγματοποιείται σύμφωνα με το ΣΑΔΕΠΕΑΕ και επικεντρώνεται στην

ατομικότητα [A] σύμφωνα με τον αλγόριθμό Σ-[A]- ΔΕΠΕΑΕ. Ειδικότερα, στην ταινία παρατηρεί τη «Μονάκριβη» σε :

- Καθημερινές δεξιότητες διαβίωσης, όπως ντύσιμο, χρήση του μπάνιου και σίτιση
- Δεξιότητες επικοινωνίας, όπως η κατανόηση του τι λέγεται και η δυνατότητα απάντησης
- Κοινωνικές δεξιότητες με συνομηλίκους, μέλη της οικογένειας, συζύγους, ενήλικες και άλλους
- Άλλες συγκεκριμένες δεξιότητες μπορεί να είναι κρίσιμες για την ένταξη ενός ατόμου στην κοινότητα και για την ανάπτυξη κατάλληλων κοινωνικών συμπεριφορών, όπως για παράδειγμα η επίγνωση των διαφορετικών κοινωνικών προσδοκιών που συνδέονται με τα κύρια στάδια ζωής (δηλαδή, παιδική ηλικία, ενηλικίωση, γήρας).

Εικόνα 2. Η «Μονάκριβη»

Η αναγκαιότητα της ερευνητικής μελέτης τεκμαίρεται επίσης, στη βάση προγενέστερων ερευνών αναφορικά με το φαινόμενο της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών και εφήβων (Department of Children and Families (DCF), 2022). Αυτό που μέχρι πρόσφατα έμοιαζε εξορισμένο από τη σκέψη, σήμερα θεωρείται ότι υπάρχει, περιγράφεται, συζητείται (Stern, Lynch, Oates, O’Toole, & Cooney, 1995). Και ως κοινωνία, πολλές φορές μένουμε να κοιτάμε τρομαγμένοι την πραγματικότητα, όταν μάλιστα πρόκειται για κορίτσια με νοητική αναπηρία.

Εικόνα 3. Παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας

Τα παιδιά-θύματα σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης πάσχουν από πολλαπλά και μακροχρόνια σωματικά και ψυχολογικά τραύματα, τα οποία τα ακολουθούν και στην ενήλικη ζωή τους (Mannarino, Cohen, & Gregor, 1989). Από την άλλη πλευρά, τα τελευταία χρόνια η σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση παιδιών στο διαδίκτυο αποτελεί ένα εξελισσόμενο φαινόμενο (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 1987). Παράλληλα, νέες μορφές εγκληματικότητας, όπως η εκδικητική πορνογραφία και ο σεξουαλικός εκβιασμός, έχουν πολλαπλασιαστεί στο διαδίκτυο και πρέπει να αντιμετωπισθούν με τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων από τα κράτη (Νόμος 4267, 2014). Άλλωστε, οι θεμελιωτές της ψυχαναλυτικής σκέψης, από τον Freud έως την Klein και τον Winnicott, έχουν υποστηρίξει - ήδη από τον προηγούμενο αιώνα- ότι οι βάσεις για την ψυχική και συναισθηματική υγεία τίθενται πολύ νωρίς στη ζωή του ατόμου και ότι τα πρώτα πέντε χρόνια ενός παιδιού είναι καθοριστικά για τη μετέπειτα εξέλιξή του. Η θεωρία και η τεχνική των ψυχαναλυτικών παρεμβάσεων σε μικρά παιδιά παρέχει τη δυνατότητα ευελιξίας και προσαρμογής, σε διαφορετικές ανάγκες, που αυτές προσφέρουν (Λάγιου-Λιγνού, Αναγνωστάκη, & Ναυριδη, 2019). Ο Αθανάσιος Αλεξανδρίδης τονίζει την ανάγκη της εφαρμοσμένης ψυχανάλυσης για τη θεραπεία και την πρόληψη παρέμβαση σε οικογένειες με μικρά παιδιά.

Η σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών και εφήβων ορίζεται από διαφορετικές επαγγελματικές ομάδες από διαφορετική σκοπιά (Το Χαμόγελο του Παιδιού, 2022). Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει δώσει έναν αρκετά λεπτομερή ορισμό, αναφέροντας ότι πρόκειται για : α) τη συμμετοχή σε σεξουαλικές δραστηριότητες με ένα παιδί που, σύμφωνα

με τις σχετικές διατάξεις του εθνικού δικαίου, δεν έχει συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία για σεξουαλικές δραστηριότητες και β) τη συμμετοχή σε σεξουαλικές δραστηριότητες με παιδί, όταν γίνεται χρήση εξαναγκασμού, βίας, απειλών ή η κακοποίηση γίνεται από αναγνωρισμένη θέση εμπιστοσύνης, εξουσίας ή επιρροής στο παιδί, συνήθως εντός της οικογένειας (Γιωτάκος, 2004). Η σεξουαλική κακοποίηση ενός παιδιού είναι μία από τις βαρύτερες τραυματικές εμπειρίες που αυτό μπορεί να βιώσει, είναι μία μορφή άσκησης βίας επάνω σε παιδιά, της σεξουαλικής βίας συμπεριλαμβανομένης, συνοδεύεται και από άλλες κακοποιητικές συμπεριφορές, όπως εκφοβισμό, απομόνωση και εκμετάλλευση, με άλλα λόγια συνοδεύεται και από συναισθηματική κακοποίηση του παιδιού (Τσιάντης, 2000).

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, 1 στα 5 παιδιά (0-18 ετών) πέφτει θύμα κάποιας μορφής σεξουαλικής βίας ή κακοποίησης (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2014). Στο 93% των περιπτώσεων, ο θύτης είναι κάποιος που το παιδί γνωρίζει και εμπιστεύεται από τον οικογενειακό ή φιλικό κύκλο. Η ψυχοθεραπεύτρια παιδιών και εφήβων Λήδα Αναγνωστάκη αναφέρει ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένο προφίλ παιδιού που μπορεί να είναι θύμα κακοποίησης. Οι μελέτες, βέβαια, καταγράφουν κάποιους παράγοντες που αυξάνουν τον κίνδυνο της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών, όπως είναι:

- το γυναικείο φύλο: τα κορίτσια τα κορίτσια έχουν κατά 2,5 με 3 φορές περισσότερες πιθανότητες να κακοποιηθούν σεξουαλικά, σε σχέση με τα αγόρια,
- η μεγαλύτερη ηλικία: τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά (12-14 ετών) έχουν περισσότερες πιθανότητες να κακοποιηθούν σεξουαλικά,
- οι δυσμενείς συνθήκες του οικογενειακού περιβάλλοντος: όταν υπάρχουν σοβαρές συγκρούσεις, απώλειες, δυσλειτουργικές διαπροσωπικές σχέσεις ή/και σοβαρές ψυχικές ασθένειες τότε είναι πιθανό να υπάρχει μικρότερη επίβλεψη των παιδιών και επομένως υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος σεξουαλικής κακοποίησης. Παιδιά με σύνθετες μαθησιακές δυσκολίες και ανικανότητες που υποστηρίζονται με επισφαλείς παιδαγωγικές πρακτικές στη σχολική, ακαδημαϊκή κοινότητα αλλά και στην οικογένεια (Δροσινού-Κορέα, 2017: 553-623). Και μένουν αρκετό χρόνο χωρίς επίβλεψη από αξιόπιστους επιστήμονες και φροντιστές είναι πιο πιθανό να κακοποιηθούν. Ιδιαίτερα αρνητική επίδραση έχει η κατάχρηση ουσιών και αλκοόλ στην οικογένεια και η ύπαρξη ενδοοικογενειακής βίας.
- και η νοητική αναπηρία του παιδιού: παιδιά με σωματική ή/και νοητική αναπηρία γίνονται πιο συχνά θύματα σεξουαλικής κακοποίησης. Μελέτες έχουν καταγράψει ότι τα παιδιά με αναπηρίες έχουν σχεδόν διπλάσια πιθανότητα να κακοποιηθούν σεξουαλικά σε σχέση με τα παιδιά χωρίς αναπηρία.

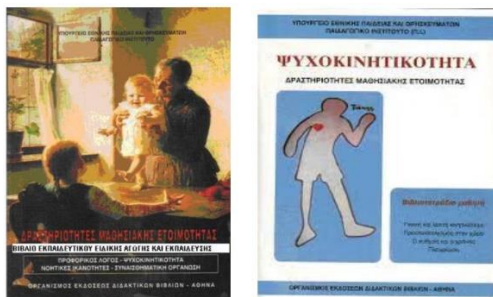
Σημάδια που υποδεικνύουν ότι ένα παιδί έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση εκφράζονται στη συμπεριφορά μέσα από ψυχοσωματικά συμπτώματα και αναφέρονται σε:

1. Σωματικά σημάδια, όπως πόνος, ερεθισμός ή κνησμός στα γεννητικά όργανα, πόνος κατά τη βάδιση.
2. Ακατάλληλη («προχωρημένη») γνώση για το σεξ (για σεξουαλικές συμπεριφορές ή/και για τα γεννητικά όργανα), αναντίστοιχη με την ηλικία του παιδιού.
3. Φόβος και απροθυμία του παιδιού όταν πρόκειται να μείνει με ένα συγκεκριμένο άτομο ή να βρεθεί σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο (πχ. μπάνια, αποδυτήρια), ή αλλαγή στη συμπεριφορά όταν είναι παρόν ένα συγκεκριμένο άτομο, πχ. το συνήθως δραστήριο παιδί παραμένει ήσυχο ή αποσυρμένο.
4. Ακατάλληλες σεξουαλικές συμπεριφορές προς άλλα άτομα, όπως σαηνευτική συμπεριφορά ή ασυνήθιστο ενδιαφέρον για το σεξ.
5. Παιχνίδια (πχ. παιχνίδια με κούκλες) με σεξουαλικά σενάρια.
6. Το παιδί έχει χρήματα, καινούργια ρούχα ή άλλα προσωπικά αντικείμενα που δεν είναι σαφές πώς αποκτήθηκαν και από ποιον.

Εικόνα 4. Σημάδια σεξουαλικής κακοποίησης

Σύμφωνα με τη μεθοδολογία παρατήρησης των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών και τον κατάλογο ελέγχου βασικών δεξιοτήτων καταγράφονται, σύμφωνα με την παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας, οι δεξιότητες της ψυχοκινητικότητα με δραστηριότητες μαθησιακές ετοιμότητας. Στο βιβλίο του εκπαιδευτικού ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης, όπως και στο βιβλιοτετράδια του μαθητή για τη ψυχοκινητικότητα, συζητείται με παιδαγωγικά παιχνίδια με σταθερές και κινητές κάρτες, με τα παιδιά να ονομάζουν τα μέρη του σώματος, να υπάρχει για το καθένα μία ξεκάθαρη ονομασία.

Εικόνα 5. Δραστηριότητες μαθησιακής ετοιμότητας στην ψυχοκινητικότητα.

Είναι σκόπιμο οι ειδικοί παιδαγωγοί, όπως και οι εργοθεραπευτές και οι φροντιστές, το ειδικό εκπαιδευτικό προσωπικό να μιλήσουν για τα ιδιωτικά μέρη του σώματος, δηλαδή, «αυτά που καλύπτει το εσώρουχο» και να εξηγήσουν ότι κανείς ενήλικας ή μεγαλύτερο παιδί δεν έχει δικαίωμα να ζητήσει να τα δει, να τα αγγίξει ή να παίξει με αυτά, ακόμα κι αν το πρόσωπο αυτό είναι κάποιος που γνωρίζουν και συμπαθούν, γιατί είναι «προσωπικά». Οι συζητήσεις αυτές είναι στοχευμένες, ατομικές δομημένες, ενταξιακές και ως παιδαγωγικές παρεμβάσεις ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης [ΣΑΔΕΠΕΑΕ] επαναλαμβάνονται, όταν χρειάζονται. Η ειδική διδακτική μεθοδολογία περιγράφει μια σειρά κριτηρίων, βάσει των οποίων και στη βάση της παιδαγωγικής σχέσης ενήλικα [παιδαγωγού/γονιού/άλλου] - παιδιού, κατανοείται το είδος του δεσμού που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Αυτή η σχέση είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας που μπορεί να μειώσει τις πιθανότητες το παιδί ή έφηβος να βιώσει καταστάσεις σεξουαλικής παραβίασης και αυξάνει τις πιθανότητες να μιλήσει αν έχει συμβεί οτιδήποτε το έχει προβληματίσει

4. Μεθοδολογία της μελέτης περίπτωσης

Η Μεθοδολογία της ερευνητικής διαδικασίας επικεντρώνεται σε ορισμένη περίπτωση έφηβης με νοητική αναπηρία που έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση από τον πατέρα της. Στα ερευνητικά ερωτήματα, διερευνάται η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας της δεκαεξάχρονης μαθήτριας που φοιτά σε ειδικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και η αναγκαιότητα εφαρμογής του προγράμματος παρεμβάσεων [Π] ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης [ΕΑΕ].

Για τον σκοπό αυτόν, χρησιμοποιήθηκε το παιδαγωγικό εργαλείο ΣΑΔΕΠΕΑΕ. Με βάση αυτό το σκεπτικό, εξετάζονται αν υπάρχουν θετικές πτυχές της νοητικής αναπηρίας στη νεαρή, προσεγγίζοντας την παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας στη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης. Ακόμη εξετάστηκε η «ελλειμματική» παιδαγωγική κουλτούρα

αναφορικά με τη νοσηματοδότηση της σεξουαλικής κακοποίησης και την προβλεψιμότητα στη συμπεριφορά των παιδιών και των νέων.

Με βάση τη θεμελιώδη θεωρητική ανάλυση παρουσιάζονται, αναλύονται και ερμηνεύονται τα δεδομένα της παιδαγωγικής θεώρησης της ατομικότητας, με βάση το ατομικό, οικογενειακό και σχολικό ιστορικό και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτά.

Η Μονάκριβη, είναι μία αναλφάβητη έφηβη, έχει πέσει θύμα βιασμού από τον εξαφανισμένο πατέρα της, έχει αποκτήσει το παιδί του και τώρα περιμένει και δεύτερο, στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα εγκαταλειμμένο, κακοποιημένο παιδί «που έχει γίνει μητέρα». Παρόμοια αντιμετώπιση έχει η Κλαρίς και από τους συμμαθητές και τους ανθρώπους γύρω της. Το παρατσούκλι Μονάκριβη, με το οποίο την αποκαλεί η μητέρα της, είναι περισσότερο κατ' ευφημισμό, μια και η Κλαρίς παρά τη θέληση της. Με τη σκέψη ότι η συμπεριφορά της Μονάκριβης είναι άμεσα εξαρτημένη με βιώματα της παιδικής ή ακόμη και βρεφικής ηλικίας, όπου οι φοβίες, ή προβληματικές και αποκλίνουσες συμπεριφορές είναι συνδεδεμένες με βιώματα που έχουν καταγραφεί στο ασυνείδητο (Ciccione, 2019), προσεγγίζουμε την ιστορία. Τα ψυχικά της τραύματα, έχουν σταθεί εμπόδιο στη φυσιολογική ανάπτυξη και την εμποδίζουν να εκφράσει με λόγια αυτό το οποίο την ταλαιπωρεί στο οικογενειακό περιβάλλον. Η Ντολτό, αναφέρεται στην περίπτωση ενός μικρού κοριτσιού, το οποίο παρουσίαζε ανάρμοστη και αποκλίνουσα συμπεριφορά και στην ασυνείδητη εικόνα του σώματος (Dolto, 2011). Συνεπώς, οι γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει έφηβη Κλαρίς Τζόουνς είναι συνδεδεμένες με τις εσωτερικεύσεις της για όλα όσα έχουν συμβεί στη ζωή της, αναφορικά με το συγκεκριμένο οικογενειακό περιβάλλον και σε όσα έχουν χαρακτηρίσει στο ασυνείδητό της. Η εκπαίδευση των παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς (Χρηστάκης, 2023: 111-123), όπως συνέβη στην περίπτωση της Μονάκριβης, μπορεί να αλλάξει τη ζωή της, όταν μαθαίνει να διαβάζει να γράφει και να λεκτικοποιεί τα συναισθήματά της.

5. Παρουσίαση – Ανάλυση – Συζήτηση των αποτελεσμάτων

Η συζήτηση για την παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας, στην περίπτωση της «έφηβης μητέρας» με νοητική αναπηρία και σεξουαλική κακοποίηση αναγνωρίζει τις επιρροές από τα έμφυλα στερεότυπα αλλά τις κακοποιητικές συμπεριφορές στα δεδομένα από το ατομικό, το οικογενειακό και το σχολικό ιστορικό. Πρόκειται για ένα αιμομικτικό, ψυχοπαθολογικό, και κακοποιητικό περιβάλλον που αναπαράγει το «καλά κρυμμένο μυστικό» της βίαιης συμπεριφοράς που διαδραματίζεται το 1987, στο γκέτο της Νέας Υόρκης στο Χάρλεμ μαζί με τη βίαιη μητέρα της, Μέρι. Το θέμα της ισότητας εμπλέκεται με τα κακοποιητικά σεξουαλικά παιχνίδια (Νόμος 4604, 2019) συζητείται στο πλαίσιο της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, της πρόληψης και καταπολέμησης της έμφυλης βίας αλλά και στις ρυθμίσεις για την απονομή Ιθαγένειας (Δροσινού-Κορέα & Σχινά, 2023).

Το οικογενειακό ιστορικό συμπληρώνεται με τη μακροχρόνια σωματική, σεξουαλική και ψυχολογική κακοποίηση, με δύο εγκυμοσύνες στο ιστορικό της από τον πατέρα της, Καρλ. Η ενδοοικογενειακή βία εκφράζεται με λεκτική και σωματική βία από τη μητέρα της Μονάκριβης. Η οικογένεια ζει μέσα στη φτώχεια, με τη βοήθεια της πρόνοιας, με τον «Μόνγκο», το παιδί της Μονάκριβης που πάσχει από σύνδρομο Ντάουν. Η αθλιότητα και η δυστυχία του «υποβαθμισμένου» οικογενειακού περιβάλλοντος προκαλεί δυσφορία και απελπισία για την εξευτελιστική κατάσταση, του ανθρώπου που στην περίπτωσή μας είναι η «Μονάκριβη».

Το σχολικό ιστορικό συγκεντρώνει δεδομένα με την εξέλιξη της δεύτερης εγκυμοσύνης της Μονάκριβης, που την αναγκάζει να σταματήσει το σχολείο. Ο διευθυντής του

«συμβατικού» λυκείου κανονίζει να τη στείλει σε ένα εναλλακτικό ειδικό σχολείο, το οποίο ελπίζει να βοηθήσει τη Μονάκριβη να αλλάξει τη ζωή της. Εκεί, μια κοινωνική λειτουργός και η δασκάλα θα τη βοηθήσουν. Ακόμη η ελπίδα αχνοφαίνεται από τις σκηνές όπου το κορίτσι φαντάζεται τον εαυτό της να είναι αδύνατη και όμορφη, να χορεύει παρέα με ωραίους άντρες που τη θαυμάζουν. Ο πολιτισμός του σχολείου τη βοηθά να λεκτικοποιήσει τον ψυχικό της πόνο, όταν η Μονάκριβη αποφασίζει να μιλήσει για τα τραυματικά βιώματά της, και τα εξομολογείται την κοινωνική λειτουργό, κυρία Γουείς, την οποία συναντά σε τακτά χρονικά διαστήματα. Είναι η πρώτη που μαθαίνει για τη σεξουαλική κακοποίηση της Μονάκριβης από τον πατέρα της και ότι αυτός είναι ο πατέρας των παιδιών της. Όταν γεννά το δεύτερο παιδί της το ονομάζει Αμπντούλ και στο νοσοκομείο γνωρίζει τον Τζον ΜακΦάντεν, ένα νοσοκόμο που είναι ευγενικός μαζί της και σχετίζεται μαζί του συναισθηματικά. Ο πολιτισμός του σχολείου και η εμπνευσμένη νέα της καθηγήτρια, την κυρία Μπλου Ρέιν, της μαθαίνει να διαβάσει, υπογραμμίζοντας τη λέξη «ευτυχία», και να γράφει λέξεις όπως «αγάπη», υποδεικνύοντάς της ότι υπάρχουν και θετικά συναισθήματα πέρα από τα αρνητικά που έχει βιώσει. Μετά από μια βίαιη σύγκρουση με τη μητέρα της, η Μονάκριβη, παίρνει των τριών ημερών το γιο της από τα χέρια της μητέρας της και φεύγει από το κακοποιητικό σπίτι της, σταματά σε μια εκκλησία και παρακολουθεί τη χορωδία, με Χριστουγεννιάτικα τραγούδια. Εκεί για να προφυλαχτεί από το κρύο, μπαίνει παράνομα στο σχολείο όπου το επόμενο πρωί τη βρίσκει παγωμένη η κυρία Ρέιν, η καθηγήτρια που τη βοηθά να συνεχίσει το σχολείο και να μεγαλώσει το γιο της. Ο πολιτισμός του σχολείου της μαθαίνει ότι υπάρχουν κοινωνικές δεξιότητες και βοηθούν τους ανθρώπους να εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον και να αλληλεπιδρούν, όπως ακριβώς συνέβη με την άγνωστη καθηγήτρια, που με κατανόηση την ακούει της και της δείχνει ότι ο κόσμος δεν είναι «μόνο» μαύρος εφιάλης. Από εκεί και πέρα, αρχίζει μια άλλη, πιο αισιόδοξη πορεία, όπου τη βοηθούν ακόμη και οι προβληματικοί συμμαθητές και συμμαθήτριές της.

Όταν ο πολιτισμός της οικογένειας επιστρέφει στη ζωή της Μονάκριβης με τη μητέρα της να την ενημερώνει τη ότι ο πατέρας της πέθανε από AIDS είναι υποψιασμένη για τις κοινωνικές δεξιότητες και την αυτοφροντίδα. Έτσι, όταν αργότερα, η Μονάκριβη μαθαίνει ότι και η ίδια είναι θετική στον ιό HIV, αλλά ευτυχώς ο γιός της ο Αμπντούλ είναι αρνητικός, το αντιμετωπίζει με τα νέα εργαλεία που έχει αποκτήσει από τον πολιτισμό του σχολείου. Στο γραφείο της κυρίας Γουείς, η μητέρα Μέρι συναντά τη Μονάκριβη και κατηγορείται για συγκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης της κόρης της από την ηλικία των τριών ετών.

6. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Συμπερασματικά, η παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας [Α] συσχετίζεται με την οικογένεια και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, τη θέση του ατόμου με νοητική αναπηρία στη σχολική τάξη, την κατανόηση των κανόνων που διέπουν την ένταξη στην παρέα των συνομηλίκων, ακόμη και αν έχει υποστεί σεξουαλική κακοποίηση, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη ομάδα. Η στοχευμένη, ατομική δομημένη διαφοροποιημένη διδασκαλία ένταξης προσφέρεται «δια της ειδικής αγωγής» στην εκπαίδευση των κοινωνικών συναλλαγών του, παρωθώντας τη Μονάκριβη να αναλάβει ενεργούς ρόλους για τη ζωή της. Η σεξουαλική κακοποίηση παιδιών καταγράφεται με συμπεριφορές, «στρατηγικές», που χρησιμοποιούν οι δράστες και δεν εξελίσσονται με τον ίδιο τρόπο. Αρχικά, οι δράστες προσπαθούν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του, το κάνουν να αισθάνεται αγαπητό, ξεχωριστό, επιθυμητό, μονάκριβο. Έτσι, το παιδί νιώθει έναν ιδιαίτερο δεσμό με τον ενήλικα, γεγονός που μπορεί να το μπερδέψει όταν αργότερα του ζητηθεί να συμμετέχει σε σεξουαλική δραστηριότητα. Η «περιποίηση», όμως, δεν αφορά σε καμία περίπτωση πραγματική τρυφερότητα και

φροντίδα. Όταν μάλιστα ο δράστης, είναι ο πατέρας με τη σιωπηρή συγκατάθεση της μητέρας, από «φίλος» σταδιακά πείθει το παιδί ότι η σεξουαλική συμπεριφορά του είναι αποδεκτή. Στη συνέχεια, οι δράστες προχωρούν σταδιακά σε πιο επεμβατικές σεξουαλικές συζητήσεις και πράξεις που μπορεί να κυμαίνονται από το χάιδεμα μέχρι τη διείσδυση, ενώ παράλληλα προβαίνουν και σε ενέργειες που θα εξασφαλίσουν ότι το παιδί δε θα αποκαλύψει την κακοποίηση ακόμη και αν «γεννηθεί» από την αιμομικτική σχέση παιδί. Οι δράστες χρησιμοποιούν τη δύναμή τους για να κυριαρχήσουν, να εκβιάσουν συναισθηματικά ή να απειλήσουν το παιδί να κρατήσει το μυστικό, ενώ πολλές φορές προσπαθούν να κάνουν το παιδί να αισθανθεί συνένοχο, όπως καταγράφεται στο βλέμμα της Μονάκριβης.

Συμπερασματικά, οι οικογενειακές συνθήκες μπορεί να ευνοούν την εκδήλωση κακοποιητικών συμπεριφορών με δεδομένο ότι η συντριπτική πλειοψηφία των σεξουαλικών παραβιάσεων συμβαίνει στο ενδοοικογενειακό περιβάλλον του ατόμου με νοητική αναπηρία. Κάτι που μοιάζει να δυσκολευόμαστε να το δεχτούμε, γιατί ως κοινωνία έχουμε ισχυρή πίστη στον μύθο του γονεϊκού ενστίκτου και στην ευρέως διαδεδομένη έννοια ότι όλοι οι γονείς αγαπούν και προστατεύουν τα παιδιά (Νόμος 4267, 2014).

Καταλήγοντας, το εννοιολογικό τρίπτυχο «φύλο, νοητική αναπηρία και σεξουαλικότητα», αναδεικνύει επίσης τη σεξουαλική κακοποίηση και εκτός του οικογενειακού πλαισίου όπου πολλές φορές οι κακοποιητές έχουν θεσμικό ρόλο φροντίδας των ατόμων με νοητικές αναπηρίες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2022). Μπορεί να εργάζονται σε σχολεία, κέντρα φροντίδας ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης, οικοτροφεία, αθλητικές ομάδες, θρησκευτικές οργανώσεις και άλλα πλαίσια, όπου τα παιδιά και οι έφηβοι δραστηριοποιούνται (Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2022).

Στη μελέτη μας, η κακοποίηση συμβαίνει ενδοοικογενειακά και απαιτείται άμεση απομάκρυνση της έφηβης «μητέρας» από το μητρικό σπίτι, προκειμένου να προστατευτεί από περαιτέρω κακοποίηση (Στυλιανίδης & Τσαλίκoglou, 2022). Σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι απαραίτητη η επικοινωνία με υπηρεσίες που έχουν τον θεσμικό ρόλο και μπορούν να βοηθήσουν, όπως συνέβη με το ειδικό σχολείο και την κοινωνική λειτουργό και την ψυχολόγο που εργάζονται σε αυτό. Κλείνοντας την παιδαγωγική θεώρηση της ατομικότητας στην περίπτωση μαθήτριας που πάσχει από υπερβολικό σωματικό βάρος, νοητική αναπηρία και σεξουαλική κακοποίηση, με βάση τις παρατηρήσεις των συμπεριφορών της Μονάκριβης, στην ταινία, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για ένα παιδί-έφηβο που έγινε μητέρα και απομένει τραυματισμένη, μπερδεμένη, φοβισμένη, ντροπιασμένη, με ελλειμματικές κοινωνικές δεξιότητες (Δροσινού-Κορέα, 2020: 165-221). Η ταυτότητά της έχει προσδιοριστεί από τον βαθμό του τραύματος που βιώνει και εξαρτάται από το είδος και τη διάρκεια της κακοποίησης αλλά και από την ταυτότητα του δράστη, που συμβαίνει να είναι ο πατέρας της, που όπως γνωρίζουμε, όσο πιο κοντινή είναι η σχέση με τον δράστη, τόσο πιο αρνητικές είναι οι επιπτώσεις της κακοποίησης. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι η πιο κοινή διάγνωση που δίνεται σε παιδιά και εφήβους με ιστορικό σεξουαλικής κακοποίησης είναι η διαταραχή μετατραυματικού άγχους (Mayo Foundation for Medical Education and Research (MFMER), 2022). Αυτοί εκδηλώνουν συμπεριφορές αποφυγής, υπερδιέγερσης και επαναβίωσης του τραυματικού γεγονότος, αλλά και κατάθλιψη, η οποία συνοδεύεται με απουσία ευχαρίστησης, ενοχή, κοινωνική απόσυρση, κόπωση, αποδιοργάνωση της σχολικής απόδοσης και χαμηλή αυτοεκτίμηση και μαθησιακές δυσκολίες. Σύμφωνα με τον νόμο (Νόμος 3699, 2008), «η έφηβη μητέρα», θύμα έμφυλης κακοποίησης, παρουσιάζει σύνθετες γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές δυσκολίες, παραβατική συμπεριφορά, λόγω κακοποίησης, γονεϊκής παραμέλησης και εγκατάλειψης αλλά και λόγω ενδοοικογενειακής βίας, ως εκ τούτου ανήκει στα άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Όταν μάλιστα, για

μεγάλες χρονικές περιόδους, η σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών δε γινόταν αντιληπτή ως κακοποίηση και ζούσε με τη συνωμοσία της σιωπής. Επειδή τα κορίτσια συστηματικά τιμωρούνταν ως εάν να έφταιγαν, αν ανέφεραν οποιαδήποτε σεξουαλική παραβίαση. Η φεμινιστική κατανόηση της σεξουαλικής παραβίασης τη θέτει σε πολιτική βάση και αναδεικνύει την επιβολή της σιωπής, που έκανε τα παιδιά-θύματα να αισθάνονται εγκαταλελειμμένα και μόνα τους, κάτι που έχει εξίσου τραυματικές συνέπειες με το ίδιο το γεγονός της κακοποίησης. Ένα σημαντικό όφελος του σύγχρονου ενδιαφέροντος για τα δικαιώματα των παιδιών και των εφήβων γυναικών είναι η «συρρίκνωση» του ταμπού της σιωπής όπως προκύπτει από τη μελέτη της παιδαγωγικής θεώρησης της ατομικότητας στον κινηματογράφο. Η «ελλειμματική» παιδαγωγική κουλτούρα αναφορικά με τη νοσηματοδότηση της σεξουαλικής κακοποίησης της έφηβης μητέρας κατανοείται σε συνέχεια των έμφυλων στερεότυπων εντός και εκτός της οικογένειας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders fifth edition (DSM V)*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing.
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2022). *CDC publications*. Retrieved from United States Department of Health and Human Services: www.cdc.gov
- Ciccione, A. (2019). *L'observation clinique*. Paris: Dunod.
- Department of Children and Families (DCF) . (2022). *Information about reporting child abuse and neglect*. Commonwealth of Massachusetts. Retrieved from <https://www.mass.gov/service-details/department-of-children-and-families-dcf>
- Dolto, Fr. (2011). *Η ασυνείδητη εικόνα του σώματος* (Μτφ. Ε. Κούκη) Αθήνα: Εστία.
- Mannarino, A, Cohen, J, & Gregor, M. (1989). Emotional and behavioural difficulties in sexually abused girls. *Journal Interpers Violence*, 4, 437-451.
- Mayo Foundation for Medical Education and Research (MFMER). (2022). *Post-traumatic stress disorder (PTSD)*. Mayo Clinic Healthy Living. Retrieved from <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/post-traumatic-stress-disorder/symptoms-causes/syc-20355967>
- Seto, M. (2008). *Pedophilia and Sexual Offending Against Children*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Stern, A. E., Lynch, D. L., Oates, R. K., O' Toole, B. I., & Cooney, G. (1995). Self-esteem, depression, behaviour and family functioning in sexually abused children. *Journal Child Psychol Psychiatry*, 36, 1077-1089.
- Sapphire. (2010). «Push» της Sapphire η «Μονάκριβη (Μτφ. Α. Μπακοδήμου). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Winnicott, D. W. (1976). *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Winnicott, D. W. (1999). *Παιχνίδι και πραγματικότητα* (Επιμ. Ν. Σαμοθράκη, Μτφ. Γ. Καλομοίρης). Αθήνα: Αρμός.
- Winnicott, D. W. (2018). *Αποστέρηση και Παραβατικότητα* (Επιμ. C. Winnicott, Μτφ. Μ. Κ. Καλατζή). Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Αβραμίδης, Η., & Καλύβα, Ε. (2006). Παρατηρήσεις. Στο *Μέθοδοι Έρευνας στην Ειδική Αγωγή, Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Παπαζήση. 219-271.
- Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Ε. (Επιμ.). (1987). *Κακοποίηση - Παραμέληση Παιδιών*. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας Παιδιού.

- Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων. (2022). *Ισότητα των Φύλων*. Ανακτήθηκε από <https://isotita.gr/emfyli-via/>
<https://ypergasias.gov.gr/isotita-ton-fylon/>
- Γιωτάκος, Ορ. (2004). *Σεξουαλική επιθετικότητα και παραφυλίες*. Αθήνα: Βήτα.
- Δροσινού-Κορέα, Μ. (2020). Αφηγήματα ειδικής αγωγής στον κινηματογράφο. Στο *Εγχειρίδιο ειδικής αγωγής και αφηγήματα εκπαίδευσης*. Πάτρα: OPPORTUNA. 165-221.
- Δροσινού-Κορέα, Μ., & Σχινά, Μ. (2023). Κακοποιητικά Παιχνίδια και έμφυλα στερεότυπα στην τέχνη του κινηματογράφου: Το αφήγημα της Μονάκριβης. Στο Ε. Κανταρτζή & Αθ. Φουργκατσιώτης (Επιμ.), *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Το εκπαιδευτικό παιχνίδι και η τέχνη στην εκπαίδευση και στον Πολιτισμό*. Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ. 43-54.
- Δροσινού-Κορέα, Μ. (2017). Μεθοδολογίες παρατήρησης ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση: Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες*. Πάτρα: OPPORTUNA. 383-463.
- Δροσινού-Κορέα, Μ. (2017). Σύνθετες μαθησιακές δυσκολίες και ανικανότητες σε παιδιά και νέους: παιδαγωγικές πρακτικές στη σχολική, ακαδημαϊκή κοινότητα και στην οικογένεια. Στο *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση: Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες*. Πάτρα: OPPORTUNA. 553-623.
- Δροσινού-Κορέα, Μ. (2017). Αφηγήματα εκπαίδευσης και κοινωνικές δεξιότητες στον κινηματογράφο. Στο *Εγχειρίδιο ειδικής αγωγής και αφηγήματα εκπαίδευσης*. Πάτρα: OPPORTUNA. 876-881.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2022). *Κέντρο της ΕΕ για την πρόληψη και την καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών*. Ευρωπαϊκός Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Ανακτήθηκε από https://home-affairs.ec.europa.eu/whats-new/campaigns/legislation-prevent-and-combat-child-sexual-abuse/eu-centre-prevent-and-combat-child-sexual-abuse_el
- Λάγιου-Λιγνού, Ε., Αναγνωστάκη, & Ναυριδη, Αν. (2019). *Ψυχαναλυτικές παρεμβάσεις με μικρά παιδιά στην οικογένεια και στην τάξη*. Αθήνα: Αρμός.
- Νόμος 2101. (1992). *Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού*. Αθήνα: ΦΕΚ 192/Α/2-12-1992.
- Νόμος 3699. (2008). *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες*. Αθήνα: ΦΕΚ 199/Α/2-10-2008.
- Νόμος 4267. (2014). *Καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας και άλλες διατάξεις*. Αθήνα: ΦΕΚ Α 137/12-6-2014.
- Νόμος 4604. (2019). *Προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας Ρυθμίσεις για την απονομή Ιθαγένειας - Διατάξεις σχετικές με τις εκλογές στην Τοπική Αυτοδιοίκηση -Λοιπές διατάξεις*. Αθήνα: ΦΕΚ Τευχ. Α' 50/26-03-2019.
- Νόμος 4074. (2012). *Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες*. ΦΕΚ Α' 88. Ανακτήθηκε από http://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergou?law_id=496c717b-9601-4f93-b0ff-3907fea1ae1e
- Ντάνιελς, Λ. (Σκηνοθέτης). (2009). *Μονάκριβη (Precious: Based on the Novel "Push" by Sapphire)* [Ταινία].

- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας. (2014). *Ταξινόμηση ICD-10 Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών της Συμπεριφοράς-Κλινικές Περιγραφές και Οδηγίες για τη Διάγνωση* (Επιμ. Κ. Στεφανής, Κ. Σολδάτος, & Β. Μαυρέας). Αθήνα: Βήτα-medical arts.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν., & Herbert, Μ. (2013). Αποκλίσεις στη νοημοσύνη: Νοητική υστέρηση και νοητική υπεροχή. Στο *Ψυχολογικά προβλήματα παιδιών και εφήβων*. Αθήνα: Πεδίο. 526-555.
- Στυλιανίδης, Στ., & Τσαλίκογλου, Φ. (2022). *Η ανατριχίλα της κανονικότητας*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Το Χαμόγελο του Παιδιού. (2022). *30η Ιουλίου: Παγκόσμια Ημέρα κατά της Εμπορίας Ανθρώπων*. Ανακτήθηκε από <https://www.hamogelo.gr/gr/el/ta-nea-mas/30i-iouliou-ragkosmia-imera-kata-tis-emporias-anthropon-2/>: <https://www.hamogelo.gr/>
- Τσιάντης, Γ. (2000). *Ψυχική Υγεία του Παιδιού και της Οικογένειας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χρηστάκης, Κ. (2011). Τα παιδιά με νοητική υστέρηση. Στο *Η Εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες. Εισαγωγή στην Ειδική Αγωγή*. Αθήνα: Διάδραση. 155-214.
- Χρηστάκης, Γ. Κ. (2023). Η εκπαίδευση των παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς. Στο *Προβλήματα Συμπεριφοράς Παιδιών και Εφήβων*. Αθήνα: Διάδραση. 111-123.
- Χρηστάκης, Κ. (2012). *Το παιδί και ο έφηβος στην οικογένεια και το σχολείο*. Αθήνα: Γρηγόρης.

